

Opponensi vélemény
Nuzzo Armando Le epistole di Coluccio Salutati
akadémiai doktori értekezéséről

A dolgozat voltaképpen a disserens 1996-tól folytatott kutatásainak az összegzése. Eredetileg arra vállalkozott, hogy összegyűjti a Coluccio Salutati kancellársága idején létrejött azon okleveleket, melyek Firenze város nevében keltek, s mivel kancellárként a város hivatalos írásbeliségéért felelős tisztviselő volt, megkeresi azokat a jellemző vonásokat, amelyekben felfedezhető a mintegy 7500 Firenze város által kibocsátott oklevélben Salutati keznyoma. Ahhoz, hogy Firenze város hivatalos iratainak szövegében fellelje Salutati munkájának a nyomát, szükséges volt, hogy a kancellár un. magánleveleit is számbavegye stíluskritikai szempontból, sőt a széleskörű irodalmi munkásságot folytató Salutati (vö. Repertorium fontium X/3 266-268.) irodalmi műveit sem felejtette ki kutatásai köréből.

Az un. magánlevelek hosszú múltra tekintenek vissza; az ókori Rómától napjainkig húzódik az a szokás, hogy a tisztviselők – egyháziak és világiak egyaránt – hivatali tevékenységük során nemcsak hivatalos leveleket, de un. magánleveleket is írtak. A magánlevél kategóriájába tartoznak nemcsak a magánfelekkel, barátokkal, rokonokkal stb. való levelezés szövegei, hanem ide tartoznak az oktató céllal vagy mások gyönyörködtetésére megfogalmazott levelek. Az oktató céllal írott levelek többnyire valóságos levelekből készített kivonatok, melyek a fennmaradt formában soha nem kerültek elküldésre, de összegyűjtve őket mások tanítására szolgáltak. Hasonlóképpen jártak el a hivatalos levelekkel is, hiszen egy-egy jó stílusban megfogalmazott hivatalos levél szövegét kár veszni hagyni, annak részét vagy egészét érdemes összegyűjteni, s későbbi levelekben felhasználni. Az egyazon embernek munkája tehát fellelhető a magánlevelezésében, a hivatali levelezésében és az oktatási célból készített levélgyűjteményekben. A disserens által állami levélnek, magyar szóhasználattal oklevélnek nevezett írások nem az írás létrehozóinak neve alatt kerültek kiadásra, hanem annak a hatóságnak a nevében, akinek szolgálatában született az írás. Egy-egy hatóság, akár egy egész ország, akár az ország egyik hivatala, számtalan ember összehangolt munkája révén fejtí ki hatását. A résztvevő embereknek, a tisztviselőknek a kibocsátott írás minden sorában ott található a kezemunkája.

A firenzei írásbeliség minden valószínűség szerint ugyanúgy alakulhatott ki mint ahogy más hatóságoké, uralkodóké. Talán a legcélravezetőbb megnézni az Itáliában legismertebb írásbeliséget a pápait.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy kezdet kezdetén kik végezték az írásbeli teendőket Róma püspöke mellett, egyértelműen nem tudunk feleletet kapni, mivel ekkor még nem volt csak az írásbeli ügyintézésre szakosodott szervezet a Római Kúriában.

A hivatalos iratokat ládában, azaz *scriniumban* tartották, ezért – ahogy erre a legkorábbi 711-i adat utal – *scriniarius*oknak nevezték az írásbeli teendők végzőit. A 9. század közepéről már ismerjük a vezetőjüket is a *protoscriniariust*. Ők intézik a Város írásbeli ügyeit is.

A 11. század első éveiben jelenik meg a *cancellarius*, aki eleinte püspöknél kisebb rangú személy, utóbb mindig bíboros, sőt közülük volt, aki a pápai trónra is emelkedett. Magát a hivatalt jelentő *cancellaria* szó csak a 12. század elején bukkan elő. A *cancellarius* hivatala olyan jelentős volt, hogy az érte folytatott harc miatt 1187 és 1205 között nem került betöltésre. Majd 1216-ban III. Honorius pápa meg is szüntette. Helyette a *cancellaria* élén a *vicecancellarius* állt ettől kezdve, aki többnyire bíboros.

Bíborosi tisztségével járó feladatok miatt a kancelláriában végzett tevékenységének java részét a *regens cancellarium* nevű hivatalnok vette át. Neve már 1312-ben előfordul, de csak a 15. század végétől kísérhető nyomon folyamatosan a működése.

A pápa jegyzői (notarii), akik még a keresztényüldözések idején elkezdték szolgálatukat, I. Gergely pápa (590-604) idején már szervezetet un. *schola notariorum*ot alkottak, melynek élén a *primicerius* és helyettese a *secundicerius* állt. Általában a bizalmasabb ügyek intézői a Kúriában; jelentőségük főleg II. Kelemen (1046), s különösen IX. Leó (1049-1054), az utazó pápa idején nő meg, hiszen a Városban maradt *scriniarius*ok helyett a gyakran útrakelő pápa mellett ők készítik a pápai leveleket. Rajtuk kívül találkozunk területi (regionarius) jegyzőkkel, akik a *regio*kra osztott Róma különböző részeiben végezték Róma püspökének szolgálatát.

Olykor nevezték a jegyzőket írnokoknak (scriptores) is, mígnem a 12. század végére elkülönülnek az írnoki és a jegyzői munkát végzők. III. Ince pápa (1198-1216) idején külön kollégiuma van mindkét csoportnak. A jegyzők eleinte hét majd hat tagú kollégiumának az élén a *prior notariorum* állt, s az alkancellárral közös asztalnál étkeztek. A 13. század folyamán a *notarii domini papae* elkülönültek a többi jegyzőtől, s testületileg közhitelúséggel rendelkeztek. Ennek ellenére súlyuk az alkancellárhoz képest csökkent, míg annak a tekintélye nőtt, s 1331-ben a jegyzők tevékenysége XXII. János pápa rendelkezése értelmében az igazságszolgáltatásra és a *consistorium* ügyeire terjedt ki. Tekintélyük csökkenésével tisztségükkel járó címük a Kúriától távollevőknek is adományozható lett a 14. században és később, ezért azok, akik ténylegesen rész kaptak a pápai oklevelek kiállításában, a *protonotarius* címet viselték, de már V. Márton pápától (1417-1431) kezdve a *protonotarius* címet is megkaphatták a Kúrián kívüliek is. Így azután a kétféle *protonotarius* címmel felruházott csoport közül, akik a ténylegesen tevékenykedtek a Kúriában, a *protonotarius officio fungens* nevet hordják. A jegyzők száma hét 1585-ig, amikor V. Sixtus pápa 12-re emelte a számukat.

A jegyzők mellett tevékenykedtek a fogalmazók (abbreviatores). Eleinte minden jegyző mellett volt egy fogalmazó, aki a jegyző irányítása mellett készítette el a fogalmazványt, utóbb némelyek közülük az alkancellár utasításait követték.

Az írnokok már a 13. században kollégiumot alkottak, és IV. Jenő pápa 1445-ben statútumukat is megalkotta. A kollégiumuk élén a *rescribendarius* állt a *vicecancellarius* és a jegyzők által a 14. században hat, a 15. században pedig három hónapra kijelölt egyik írnok személyében. IV. Jenő pápa 1445-i rendeletében előírta, hogy három vagy négy *scriptor*t javasoljon a kollégium az alkancellárnak, vagy helyettesének, aki azokból választotta ki a *rescribendariust*. Feladata volt megállapítani, vajon az elkészült írás megfelel-e a követelményeknek, vagy újra kell írni. A 13. század derekától a 14. század végéig volt egy másik vezető írnok is, a *distributor*, aki szintén hat hónapon át látta el a feladatát, amely abból állt, hogy ő osztotta ki a munkát az írnokok között, s jelölte meg a munkáért járó illetéket, a taxát, amely feladatot azonban több-kevesebb gyakorisággal már a 13. században magára vállalta egy másik írnok, a *taxator*. III. Ince pápa (1198-1216) idejéből ismerjük a *correctort*, aki egyúttal *scriptor* és *abbreviator* is lehetett. Tisztsége a 15. századra nagyjelentőségű lett, s a legjelentősebb pápai okleveleket is ő ellenőrizte, sőt a pápa által kinevezett közjegyzők alkalmasságáról is ő referált.

A pápai oklevelek függőpecsétjét a bullát a *bullatores* applikálták fel az oklevélre, aminek a neve szintén *bull*a. A *bullatores* a 13-14. században a ciszterci rend tudatlan, írni, olvasni nem tudó tagjaiból kerültek ki, ők voltak a *fratres barbat*i. A 15. századra elvált az oklevelek megpecsételését végzők hivatala a kancelláriától, s önálló hivatalt, a *bullariat* alkotta. Felettse a *Camera Apostolica* bíborosi rangban lévő vezetője lett.

A nagyobb fontosságú és bizalmasabb ügyeket már kezdet-kezdetén külön jegyzők intézték a pápa megbízásából. Ezen jegyzők feladata volt a politikai természetű ügyek vitele, s a nevük *secretarius* lett, de ez még inkább csak különleges helyzetüket s nem hivatalukat jelölte. Hivatalukat 1352 óta takarja ez a kifejezés. A legbizalmasabb ügyeket a 15. században a pápa mellett a *secretarius domesticus* intézte, sőt ő lesz a *Secretaria Apostolica* irányítója, s majdan 1605-ben e tisztség viselője lesz a *segretario di stato*, az államtitkár, aki megkapja a bíbort; gyakorta a pápa egyik unokaöccse tölti be ezt a nagy bizalmat megkívánó hivatalt. Külön titkár intézi a brevék, külön a gratuláló és később külön a latinul írt levelek expedálását. A titkosírás mestere volt a *cifarista*, valamint a más nyelven írt levelek olaszra fordítója a *segretario traduttore*.

Amint látjuk, a pápai udvar kancelláriája számtalan embert foglalkoztatott és a tisztviselők pályafutásuk során kerültek egyre feljebb, azaz az egyre nagyobb tapasztalatot igénylő ügyek intézéséhez. Nem volt ez másként Firenzében sem, hiszen a Város az időnként megújuló vezetés mellett aligha tudott volna virágozni s ugyanakkor a Város vezetése nem tudott meglenni a kancelláriában működő tisztviselők szakmai tudása nélkül. A szakmai tudást olyan egyetemeken lehetett megszerezni, mint Bologna, hiszen a disserens helyes megállapítása szerint Bologna a jogi oktatás bölcsője volt. A gyakorlati képzés színterei a különböző városi kancelláriák és főleg a pápai kancellária volt. Közülük is kimagaslott Firenze városa, mely a hivatali munkát végző jegyzők hazája. Salutati is bejárta a képzés megszokott útját, s csak hosszú előkészület után jutott el a kancellárságig. Előtte több város kancelláriájában megfordult, sőt a pápai udvarban is eltölthetett néhány évet 1368 és 1370 között nem kis rutint hozva magával Rómából. 30 éves szolgálata során 1406-ig, halála évéig nem kevés szakmai tapasztalatra tehetett szert. Egyúttal tevékenységével befolyást gyakorolt egykori munkahelyére a pápai kancelláriára, főleg az ott dolgozó írnokokra és titkárokra (Vö. Gualdo, Cancellaria 308.o.)

Tapasztalhatta, hogy a Római Kúriában is egy-egy ügy legtöbbször a fél vagy felek beadványával vette kezdetét. Formáját a 14. században kialakult szabályok szerint követelték meg, amely megkönnyítette a kancellária munkáját, hiszen a kérvény szövegét egy az egyben át lehetett emelni az oklevél szövegébe. A pápa az elékerült ügyekről véleményt mondott, amelyet rávezettek a kérvényre. Ekkor írják rá a keltezését. A keltezés rendkívül fontos szerepet töltött be, hiszen a fél a kért jogok birtokosának ettől az időtől számított. A döntést tartalmazó kérvényből ezután a R(ecipe) szóval és nevével nevezett egyik jegyző vagy egy fogalmazó (abbreviator), fogalmazványt készít (minuta). Ezt már a korai időktől kezdve úgy tűnik formuláskönyvek segítségével végezték. Ezek a *libri cancellariae* különböző korokban s különböző tisztviselők által lettek összeállítva. Belőlük tanultak a kancellária kezdő tisztviselői, sőt kisebb ügyekben a fogalmazványt készítő szabad kezett kapott a megfogalmazásban, persze csak akkor, ha nem változtatott a dolog érdemi részén.

Ezt követően kapja meg az írnok tisztázásra a *rescribendarius*, illetve a 13. század második felében a *distributor* révén. III. Ince (1198-1216) óta az oklevél felhajtásán (plica) általában jobboldalt, olykor baloldalt ráírja nevének kezdőbetűit, illetve a nevét az, aki letisztázta a fogalmazványt (scriptor).

A kész szöveget nagyobb jelentőségű ügyben felolvassák a pápának, aki aláírja a bíborosokkal együtt, majd az alkancellár rávezeti a keltezését. Ezt követően kerül a pecsét az oklevélre. Miként az ókori Róma császári hivatalaiban, úgy a pápai Kúriában is iktatták a kimenő okleveleket. A pápák iktatókönyveinek szakadatlan sorozata III. Ince pápa (1198-1216) korában kezdődik. A 13. században az egyik írnok, a 15. századra már tucatnyi végzi az iktatást.

Mielőtt a kancelláriából kikerült az oklevél, a 14. század második felétől az előlapon a bal felső sarokban I(ecta) betűvel jelzi a *vicecancellarius* vagy a *regens cancellariam*, hogy ellenőrizte a kimenő oklevelet.

Ha nem is találjuk biztos nyomát lépésről-lépésre annak, hogy Firenze város oklevelei is hasonló módon számtalan kézen mentek át, nem lehet kétségünk, hogy a főbb fordulópontok ugyanúgy megvoltak Firenzében mint Rómában. Legalább is erre látszik utalni, hogy mind a korabeli forrásokban, mind pedig a korról szóló írásokban számtalan kancelláriai tisztviselővel találkozunk. A kancellária vezetése a *cancellarius*, majd a *cancellarius principalis* feladata, helyettese a *sottocancelliere*. Utóbb nem győzi az egyetlen hivatal az írásbeli munkát, ezért második kancellária is létrejön. A jegyzők (notarii) egyúttal titkárok (secretarii) is akár a városi adminisztrációban akár a város vezetői (priors artium et vexillifer iustitie) mellett. A jegyzők mellett találjuk a fogalmazókat (dettatori), akik alatt az írnokok (scribae) foglaltak helyet. A firenzei kancelláriában 1308-tól iktatják (registri) az iratokat. A város pecsétjén Hercules alakja látható. A pecsét kezelésével kapcsolatban viszonylag kevés az ismeretünk. Mindenesetre érdemes lenne más firenzei intézmény pecséthasználataival összevetni a városét (Vö. Bascapé, Sigillografia II. 352.o. Indice). Sajnálatos módon a fennmaradt eredeti firenzei okleveleken – ellentétben a pápai oklevelekkel – nem találjuk nyomát, ki milyen feladatot látott el a kancellária alkalmazottai közül az oklevelek kiállításában. Ez megnehezíti a firenzei kancellária működésének kutatását, sőt az egyes tisztviselők munkájának megfigyelését a kancelláriai tevékenységben. Még talán a legkönnyebb lenne az egyes írnokok kezét megfigyelni, azonban sem Salutati kancellárságának legjobb ismerője, Francesco Novati kutatásai alapján, sem az eredeti oklevelek közül, melyek közül páran magyarországi levéltárakban ránk maradtak, nem tudjuk megmondani hány írnok működött a kancelláriában.

A kancelláriai munka milyenségéről, mintegy Salutatiról azt írja a disserens teljes joggal, hogy nem volt tudós teológus, inkább tisztviselő, a diplomácia és a stílus mestere. Pályája végére stílusa finomodik, kevésbé éles, szárazabb lesz. Egyfajta alázatosság jellemzi helyenként a stílusát, saját magát aláírásában *indignus cancellarius*nak minősíti. Ugyanakkor a magas szintű írásbeliség, ami a magánlevelek alapján várható lett volna, a magyar király, Zsigmond kancelláriája szerint nem volt egyetlenes. A király levelében kiemeli a firenzei kancellária kitűnő stílusát, szépséges írását, ugyanakkor szemére hányja, hogy a levél címezésében hibát vétettek: „csonka és hiányos” (ZsO. II. no 3131), s felveti a szándékos udvariatlanságot is. Mire Salutati a válaszában némi gúnyral megjegyzi, hogy „a jövőben óhajának megfelelően teljes címét fel fogja tüntetni” (ZsO. II. 3304). A kínos incidens, ami az olaszokkal történt Budán, aligha attól nyert békés befejezést, hogy Salutati a „diplomácia mestere”-ként járt el (90.o.). Valószínűbb, hogy a firenzei kancellária tisztviselői nem állottak a helyzet magaslatán, s a külcsínt és belbecset nem sikerült összhangba hozniuk. Hogy mégis lecsendesedett a viszály, az inkább köszönhető annak, hogy Zsigmond király állandó pénzzavararában kénytelen volt engedni (vö. Jászay Magda: Párhuzamok, 119), s hihetőleg Philippo Scolarinak, annak az Ozorai Pipónak, akinek a temesvári ispánsága ekkoriban kezdődött. Éppen a disserens vette észre éles szemmel, hogy az általa idézett forrás alapján minden eddiginél pontosabban állapítható meg Ozorai temesvári ispánságának időpontja (ZsO. 4040). A legkorábbi, tévedésektől mentes időpont 1405. január 2., amikor Ozorai Pipó temes(vár)i ispánként oklevélben előfordul (ZsO. II. 3592). Firenze gratuláló sorait tartalmazó levelet azonban nemcsak a disserens (205-206.o.), hanem a Papo házaspár is felfedezte (Papo: Pipo Spano 83-84), s mindannyiuk érdeme, hogy a korábban 1403 és 1404 közé helyezett időpontot sikerült 1405. július 5. napja *előttre* tenni. Azt csak sajnálni lehet, hogy a

két helyről is előkerült szöveget nem vetették össze, pedig fontos tanulságokat rejthet a szöveg a Salutatinak tulajdonított szövegek vizsgálatához.

A Salutati neve alatt fennmaradt magánlevelek, valamint Firenze város által kiadott hozzá többé-kevésbé valamiképpen kapcsolható oklevelek további kutatások nélkül aligha tulajdoníthatók Salutati munkájának. Az általa használt *semigotica* írásról az újabb kutatások alapján kiderült, hogy azok írása inkább köthető Iacopo Angeli da Scarperia írnokhoz, mint Salutatihoz (vö. Cherubini-Pratesi: *Paleografia* 556-559. stb.). Más kancelláriák gyakorlata alapján egyértelműen tagadható, hogy Salutati sajátkezű írásának tulajdoníthatók akár Firenze oklevelei, akár a neve alatt fennmaradt magánlevelek. Különösen azért, mert a magánlevelek, mint más humanistáké, többnyire másolatban maradtak ránk. A másolatok pedig nem vallanak Salutati mellett. Persze nem tagadható, hogy a Salutati vezette firenzei kancellária jelentős hatást gyakorolhatott Itália északi részén lévő városi írásbeliségre. Ez a hatás inkább tulajdonítható Salutati iskolateremtő munkásságának, semmint Salutati sajátkezű írásainak (Cherubini-Pratesi: *Paleografia* 561-575). Ugyanakkor nem tagadható, hogy stílusa mások kézírásán is átüt.

Nem kétséges, hogy szóba került az elkészített és elküldött oklevelek iktatókönyve (registri), azonban mindenképpen fontos lenne ezek összefoglaló leírása, ahogy arra is szükség lenne, hogy az egyes tisztviselők formuláskönyveinek az összegyűjtése és leírása is megtörténjék. Minden valószínűség szerint ugyanis a formuláskönyvek és a kortársaknak küldött levelek meglehetősen különböznek egymástól, s a levelek elkészítéséhez is hasznos információkat tartalmazhatnak.

Összefoglalva a véleményemet, Armando Nuzzo kétségtelenül értékes dolgot tett le az asztalra, s az elődök nyomdokain haladva sikeresen használta a stíluskritikát Salutati „művei”-nek beazonosításában. Nem kétséges, hogy Firenze város okleveleiben elkülöníthető a stílus alapján Salutati hatása, írásukban azonban egyáltalán nem valószínű, hogy nyomát találhatjuk Salutati kezének, hiszen a kancellária-történet egyértelműen cáfolja, hogy a *cancellarius Fiorentinus* bármennyire is vallotta, hogy *indignus* aligha végezhetett egyszerű írnoki feladatot. Már kevésbé lehet egyértelműen kijelenteni, hogy a levelezésében mennyire élt vagy nem élt a sajátkezűséggel. Mindenesetre semmi sem bizonyítja, hogy a neki tulajdonított eredeti leveleket (ld. Novati) maga írta volna, illetve a *manu propria* megjegyzés tanúsága alapján sajátkezűleg vetette volna papírra a sorait. Ami a hivatalos leveleket illeti, nem egyszer maga utal arra, hogy azok szétküldése aligha használ Firenze városának, s jobb lenne nem terjeszteni azokat. Sokkal inkább azért születtek ezek a magánlevelek, hogy stílusbravúrijait bizonyítsa, semmint a levélben jelzett információt eljuttassa a címzettnek. Jól mutatja pl. a XIII. Benedek (Petrus de Luna) pápának írt magánlevele (1395. január 20.), amelyben oldalakon át szebbnél szebb tirádákat zeng a pápának, s bátorítja az Egyház egységének visszaállítására, s a végén pár sorban figyelmébe ajánlja kedves tanítványát, aki halála után a nyomába lépett. Aligha szánhatta másnak, mint iskolapéldának arra, miként kell egy pápának levelet írni. Mindenképpen helyes lenne a kétféle iratot kettéválasztani: külön kellene kezelni a leveleket, akár magán- akár közérdekű leveleket és külön szükséges gyűjteni Firenze város kiadványait akár csak időhatárral megjelölve, akár oly módon, hogy „Firenze város okmánytára Colluccio Salutati kancellársága idején”. Míg a levelek esetében elfogadható a kezdő és záró szavakkal való megkülönböztetés, Firenze okmánytára esetében az oklevél keltezése alapján történő összeszerkesztés lenne célszerű.

Végezetül szeretném kifejezni nagyrebecsülésemet a disserensnek, hogy azt a hatalmas gyűjtőmunkát elvégezte, ami részben a leveleket öleli fel, részben azonban az okleveleket.

Munkáját nagyban nehezítette, hogy kutatásának tárgyai, a levélgyűjtemények nem egyetlen helyen találhatóak, hanem Firenzén kívül a világ nagy könyvtáraiban.

Bár a magyarországi kutatás is jelentős munkát végzett eddig is a firenzei magyar vonatkozású források (Hungarica) felkutatásában, sőt Salutati munkásságának feltárásában, mégis a disserens kutatásai során nem egy helyen nagyon fontos magyar vonatkozású dokumentumot tárt fel, s a munkája így itáliai és magyarországi vonatkozásban is nemcsak úttörő, hanem alapvető.

Az MTA doktori cím megszerzéséhez benyújtott kiváló dolgozat nyilvános védelemre való becsatolását melegen tudom ajánlani.

Budapest, 2013. november 29.

MTA doktora